

AUTHOR:Erik de Boer²**AFFILIATION:**Professor: Theologische Universiteit
Kampen (TUK)Buitengewone professor aan die
Universiteit van die Vrystaat (UV)**CORRESPONDENCE TO:**

Erik de Boer

EMAIL:

eadeboer@tukampen.nl

POSTAL ADDRESS:Vloeddijk 151,8261 GL Kampen, The
Netherlands**DATES:**

Published: 15 Dec 2017

HOW TO CITE THIS ARTICLE:de Boer, E.A., 2017. . KOERS — Bulletin
for Christian Scholarship, 82(2).
Available at: [https://doi.org/10.19108/
KOERS.82.2.2351](https://doi.org/10.19108/KOERS.82.2.2351)**COPYRIGHT:**

© 2017. The Author(s).

Published under the Creative
Commons Attribution License.

Calvijns uitleg van Romeinen 9-11 tegen de achtergrond van de geschiedenis van de exegese van Origenes tot de *Glossa ordinaria*¹

Abstract

*The purpose of this article is to listen to John Calvin's view on the place of Israel from his exegesis of Romans 9-11, against the backdrop of the history of Christian exegesis of this same passage. After establishing that Calvin's view of Israel and the Jews was primarily determined by his biblical exegesis (and not so much by any noteworthy interaction with the Jews of his time), the historical voices of Origen, Ambrose, Augustine, Pelagius and *Glossa Ordinaria* are explored. In the last part Calvin's exegesis of Romans 9-11 is investigated. This investigation makes clear that Calvin is not caught up in a dogmatic discussion of predestination, but that he rather focuses on Paul's preaching with regards to Israel. There is the *scandalum* of Israel's unbelief whereby the visible body of the people of Israel has been generally rejected. But this is not a complete rejection. The secret election of God means that there is still an adoption, which is completely grounded in God's grace. Calvin has a broad understanding of 'Israel' which includes both Jewish and gentile Christians. But for the reformer of Geneva the Jews always remain the firstborn in God's house. Regarding the Jewish people as a collective, Calvin does not harbour any particular expectations.*

Keywords: Romans 9-11, Calvin's view/understanding of Israel, *scandalum*, Israel's unbelief, secret election of God

Opsomming

*Die doel van hierdie artikel is om te luister na Johannes Calvyn se visie op die plek van Israel vanuit sy eksegeese van Romeine 9-11, teen die agtergrond van die geskiedenis van die Christelike Bybeluitleg van dieselfde gedeelte. Nadat vasgestel is dat Calvyn se visie op Israel en die Jode primêr bepaal is deur sy Bybeluitleg (en nie soseer deur enige noemenswaardige omgang met die Jode van sy tyd nie), klink agtereenvolgens die stemme van Origenes, Ambrosius, Augustinus, Pelagius en die *Glossa Ordinaria*. In die laaste gedeelte word Calvyn se eksegeese van Romeine 9-11 ondersoek. Hierdie ondersoek maak duidelik dat Calvyn nie vasgevang is in 'n dogmatiese behandeling van die uitverkiesing nie, maar dat hy eerder die aandag rig op Paulus se prediking met betrekking tot Israel. Deur die *scandalum* van Israel se ongelooft is daar 'n algemene verwerping van die sigbare volk. Maar dit is geen algehele verwerping nie. Die geheime uitverkiesing van God beteken dat daar steeds 'n aanneming is, wat volledig in God se genade gegrond is. Calvyn het 'n breë verstaan van 'Israel' – dit sluit sowel Joodse Christene as Christene uit die heidendom in. Vir die Geneefse hervormer bly die Jode egter altyd die eersgeborenes in God se huis. Wat betref die Joodse volk as kollektief, koester Calvyn geen besondere verwagting nie.*

Sleuteltermes: Romeine 9-11, Calvyn se blik op/begrip van Israel, *scandalum*, Israel se ongelooft, geheime uitverkiesing van God

¹ Lezing oorspronklik voor de studiedag Reformatie en Israël, 11 mei 2016, te Apeldoorn.

1. Inleidend

Wanneer wij vragen naar de kijk op Israël in de bijbeluitleg van de Reformatie, is het eerlijk ook te vragen welke beleving men in de zestiende eeuw van het Joodse volk had. Ons beeld als erfgenamen van de twintigste eeuw kan zoveel meer concreet zijn. Wij leven immers na Auschwitz en na de stichting van de staat Israël. Naast de ballingschap (*galut*) is er de opgang naar Jeruzalem (*alijah*). Juist de verbinding van de extreme vijandschap tegen Israël en haar hervonden identiteit geven de christelijke theologie en kerk een groter verantwoordelijkheid dan we aan onze traditie kunnen toeschrijven.

De reformatoren moesten het stellen zonder de impulsen van een beweging van een eeuw zionisme. Zij leefden niet tegen de achtergrond van een Europa-brede, systematische vernietiging van de Joodse bevolking. Ze kenden geen recente stichting van de staat Israël en haar (bijna) zeventig jaar geschiedenis in Palestina. Om die reden zal ik steeds vragen welk beeld van Israël als volk de uitleggers in de geschiedenis van de exegese tot aan Calvijn wél hadden.

Als doel van deze bijdrage stel ik mijzelf: luisteren naar stemmen uit de geschiedenis van de christelijke bijbeluitleg met als klankbord de uitleg van de voor de gereformeerde dogmatische traditie centrale figuur van Johannes Calvijn. Daarom begin ik ook, en wel historisch-biografisch, in de zestiende eeuw.

2. Kende Calvijn ook Joden?

Er zijn nauwelijks aanwijzingen dat Johannes Calvijn op zijn levensreis contact gehad heeft met Joden of dat hij zich in de omgeving van Joodse gemeenschappen ophield. In de vrije rijksstad Genève woonden in elk geval geen Joden. Dat gold wel voor het hertogdom Ferrara, waar de jonge Ioannes Calvinus Noviodomensis vroeg in 1536 een maand doorbracht. In Bazel was zopas zijn eerste belangrijke publicatie, de *Institutio*, uitgegeven. Daarna gunde hij zich zijn vakantiereis met zijn vriend Louis du Tillet. In Ferrara was een aanzienlijke Joodse gemeenschap. Laat in zijn leven zou Calvin de christen-jood Immanuel Tremmelius (1510-1580), uit Ferrara afkomstig, aantrekken als hoogelaar aan de academie.² Maar er is geen spoor van werkelijk contact tussen Jean Calvin en Joodse tijdgenoten. Hij was ook geen Hebraïst, zoals andere Reformatoren het waren.

Er is één klein geschrift van zijn hand met de titel *Over de vragen en tegenwerpingen van een zekere Jood*. Het werd na Calvijns dood in zijn handschrift gevonden en in 1575 door Théodore de Bèze uitgegeven. Is hier sprake van een reactie van Calvijn op werkelijke vragen die hem door een Jood gesteld zijn? Achim Detmers toonde aan dat de drieëntwintig vragen die Calvijn *expressis verbis* opneemt, ontleend zijn aan Sebastian Münster, *Evangelium Hebraicum Matthaei, recens e Iudaeorum penetralibus erutum, cum interpretatione Latina, ad vulgatam quoad fieri potuit, accommodata* (1555). Münster reageerde in dit werk op de Hebreeuwse vertaling van het Mattheusevangelie zoals Schemtob ben Isaak ibn Schaprut die, met kritische vragen doorspekt, had gegeven in zijn werk *Eben bochan* ('Toetssteen', naar Jes. 28:16) uit 1385. De Latijnse vertaling van de vragen in Münsters uitgave (mogelijk gemaakt door Jean Mercier) komt exact overeen met de door Calvijn genoemde vragen.³ Het gaat in dit late geschriftje van Calvijn dus niet om een werkelijk gesprek over vragen door een Jood aan het evangelie gesteld, maar om een schriftelijke handreiking die Calvijn voor een theoretisch denkbare disputatie opstelde.

2 Kenneth Austin, *From Judaism to Calvinism: the Life and Writing of Immanuel Tremmelius (c.1510-1580)* [St. Andrews Studies in Reformation History] (Aldershot: Ashgate, 2007).

3 Achim Detmers, *Reformation und Judentum. Israel-Lehren und Einstellungen zum Judentum von Luther bis zum frühen Calvin* [Judentum und Christentum Bd. 7] (Stuttgart – Berlin – Köln: Verlag W. Kohlhammer, 2001), 295.

Dat betekent dat Calvijn steeds primair door de Bijbel aan het bestaan van Israël werd herinnerd. Het Bijbelse Israël bepaalde hem steeds weer bij het bestaan van Joden in zijn tijd. De al genoemde Detmers onderscheidt tussen een primaire en een secundaire Israëlleer bij Calvijn. Daarmee bedoelt hij, vermoed ik: primair is zijn opvatting van het Israël van de Bijbelse tijd, secundair is hoe hij het Joodse volk van zijn tijd beschouwt.

Dit betekent dat we voor Calvijns kijk op Israël inderdaad geheel op zijn bijbeluitleg zijn aangewezen. Daarin moeten we steeds zorgvuldig onderscheiden tussen uitspraken die aan de ene kant door de Bijbeltekst over Israël in Oude en Nieuwe Testament worden opgeroepen en die aan de andere kant iets onthullen over Calvijns kijk op de Joden van zijn dagen óf zijn verwachting ten aanzien van de toekomst.⁴

Voor de huidige bijdrage kies ik de volgende invalshoek. We concentreren ons op Calvijns benadering en uitleg van de brief aan de Romeinen en vooral van de hoofdstukken 9-11, en wel tegen de achtergrond van de geschiedenis van de exegese. Het gaat daarbij om zijn eerste, grondleggende commentaar in zijn levenslange project van schriftverklaring en kan daarom inzicht bieden in het vertrekpunt van zijn zicht op Israël.

Daarbij begin ik niet bij Calvijn om vervolgens – op zoek naar eventueel door hem gebruikte bronnen – terug te lezen. We volgen de weg van een aantal commentaren op de brief aan de Romeinen uit de vroege kerk om te zien welk materiaal de bijbeluitleggers van de zestiende eeuw op tafel konden hebben. Steeds stellen we de vraag: hoe aanwezig is Israël als volk van de Thora (en hoe is Israël aanwezig) in de geschiedenis van de exegese van Romeinen 9-11?⁵ Daarbij vragen we ons ook af of en hoe de commentatoren de Joden in de diaspora als religieuze of etnische entiteit op het netvlies hadden.

3. Origenes

Van de eerste grote commentaar op de Romeinenbrief, die van Origenes (eerste helft van de derde eeuw), zijn slechts fragmenten van het Griekse origineel bewaard gebleven. Het werk is wel bewaard in de verkorte Latijnse vertaling van Rufinus van Aquilea. Zo is de commentaar ook in de Middeleeuwen tot de Reformatie gebruikt.

Direct bij de verklaring van Paulus' verdriet, zoals uitgedrukt in de openingsverzen van Romeinen 9, benoemt de Griekse vader Origenes hoe Mozes in de bres sprong voor Israël. Hij daagt de lezer uit: 'Wat als ik u zou aanwijzen dat er [door het Joodse volk] beter naar Paulus geluisterd wordt dan naar Mozes? Zij allen immers die door Mozes uitgeleid waren, zijn gestorven in de woestijn.'⁶ En dan voegt Origenes een zin toe die ons inzicht geeft in de wijze waarop hij zich het Joodse volk van zijn dagen bewust was: 'Ja, hun nakomelingen [van de woestijngeneratie] die het beloofde land ontvangen hadden, zwerven nu toch als bannelingen en verdrevenen'. Origenes kent het Joodse volk als levend in de verstrooiing. En als aangesproken door Paulus.

Wat bedoelt hij dan met zijn stelling dat het joodse volk 'beter naar Paulus luisterde dan

4 Van de Nederlandse literatuur noem ik slechts het meest recente boek: Wulfert de Greef, *Van één stam. Calvijn over Joden en Christenen in de context van de late Middeleeuwen* (2012).

5 Ter voorbereiding op deze lezing maakten studenten van het Bachelor 2-jaar samen met mij kennis met de geschiedenis van de Paulusexegese met focus op Romeinen 9-11. Voor een overzicht van commentaren van kerkvaders op Romeinen, zie Charles Kannengiesser, *Handbook of Patristic Exegesis. The Bible in Ancient Christianity [The Bible in Ancient Christianity 1]* (Leiden / Boston: Brill, 2006), 354-361.

6 Hammond Bammel, Caroline P. (ed.), *Der Römerbriefkommentar des Origenes. Kritische Ausgabe der Übersetzung Rufins Buch 7-10* (Freiburg: Verlag Herder, 1998), 612. We gebruiken de editie van de Latijnse vertaling door Rufinus omdat die door de Middeleeuwen en in de Reformatie gebruikt werd.

naar Mozes? Dat bewijzen Paulus' woorden in Rom. 11:25-26! Paulus werd door God gehoord toen hij zich, als eerder Mozes, aanbood om vervloekt te worden in plaats van zijn broeders. Daarmee 'verdiende hij redding voor zijn broeders'. Niet voor allen, 'want er zijn velen van Israëls stam (*genus*), maar niet allen worden zij "Israël" genoemd', zoals Jacob door God genoemd werd, omdat hij God van aangezicht tot aangezicht gezien had.⁷

Wat is 'geheel Israël' en 'de volheid der heidenen' in Origenes' uitleg van Rom. 11:26? Dat weet 'alleen God en zijn eniggeboren Zoon én misschien zij die zijn vrienden zijn, tegen wie Hij zei: "Ik noem u geen slaven meer, maar vrienden" [...]'.⁸ Het Israël wordt gered dat door de Geest de ware Israëliet wordt, namelijk 'met zijn geest werkelijk God ziende', zoals Jacob. Datzelfde geldt voor de heidenen die alleen zo in de volheid gerekend worden. Origenes besluit zijn uitleg van Rom. 11:25-26 bij het woord 'mysterie'. Waarom wilde Paulus dat we dit gedeelte als mysterie beschouwen? 'Opdat iedere gelovige en volmaakte de betekenis ervan als een geheimenis Gods in stilte in hun kring bewaart en niet aan de onvolmaakte en minder ontvankelijke mensen te hooi en te gras bekend maakt. De Schrift zegt immers dat het goed is het geheim voor de koning te verbergen' (Tobit 12:7).⁹

In Origenes' verklaring regeert Gods voorkennis (*prognōsis*) het verkiezen. Het is nodig om daarbij stil te staan, omdat het de toon zet voor de dogmatische discussie over Gods verkiezen. In Origenes' opvatting zijn er mensen die God niet tevoren 'gekend' en daarom niet uitgekozen heeft. Gods *prognōsis* betekent immers 'in liefde ontvangen en met zichzelf verenigen'.¹⁰ God kan het kwade en de kwade mens niet op die wijze tevoren kennen. Anders gezegd, die vallen al buiten de voorkennis Gods. Zo kan Origenes ook stellen dat de óorzaak van iemands heil of onheil niet in Gods voorkennis ligt, maar in de eigen gerichtheid en het handelen van mensen. 'Judas was geen verrader omdat de profeten dat voorzegd hadden, maar omdat hij een toekomstige verrader was hebben de profeten die dingen voorzegt die Judas uit zijn eigen voorgenomen slechtheid zou gaan doen. Want hij heeft het hoe dan ook in zijn macht gehad om als Petrus en Johannes te worden, als hij gewild had'.¹¹

Tot zover de verklaring van de Griekse vader Origenes die oog had voor het Israël in de verstrooiing. De nadruk op het geheim (*mystērion*) gaf hem ruimte om een zekere verwachting ten aanzien van Israël te houden en te koesteren.

4. Ambrosiaster

Eeuwenlang werd deze eerste in het Latijn geschreven commentaar op de dertien brieven van Paulus aan Ambrosius van Milaan toegeschreven. In de zestiende eeuw betwijfelde Desiderius Erasmus het auteurschap van Ambrosius. De Benedictijnen kozen in de zeventiende eeuw voor de naam Ambrosiaster om de anonieme auteur aan te duiden. Hij moet geschreven hebben in de tijd van Damascus te Rome (366-384), citeert de Bijbel uit het Latijn (terwijl hij een beetje Grieks kent) en toont interesse in de Joodse wet en gebruiken.¹²

7 Hammond Bammel (ed.), *Der Römerbriefkommentar des Origenes*, 616.

8 Hammond Bammel (ed.), *Der Römerbriefkommentar des Origenes*, 702 r.69v.

9 Hammond Bammel (ed.), *Der Römerbriefkommentar des Origenes*, 704 r.113-116.

10 Hammond Bammel (ed.), *Der Römerbriefkommentar des Origenes*, 585-588.

11 Hammond Bammel (ed.), *Der Römerbriefkommentar des Origenes*, 591 r.94-98.

12 Vgl. Gerald Bray in: *Ancient Christian Texts. Commentaries on Romans and 1-2 Corinthians. Ambrosiaster*, Gerald L. Bray (ed.) (Downers' Grove IL: InterVarsity Press, 2009), p. xix-xx.

Ambrosiaster zegt bij Rom. 9:1-5 dat Paulus 'een lofrede houdt op de adeldom en waardigheid van het Joodse volk'.¹³ Het *genus* [niet: *gens*] *Iudaeorum* kan hier nog het volk van de Bijbelse geschiedenis zijn. Ambrosiaster spreekt in zijn commentaar op Romeinen 9-11 nergens over Israël als volk in zijn dagen of omgeving (Rome). Wel benoemt hij het geloof van Abraham in het ontvangen van Izaäk als zoon op een verwachtingsvolle wijze: 'in wie het geheimenis van het toekomstig geloof aangewezen is dat zij Isaaks broers zullen zijn die hetzelfde geloof hebben waarin Izaäk geboren is, omdat Izaäk als type van de Verlosser geboren is uit de belofte, zodat wie gelooft (geloofd zal hebben) dat Jezus Christus de beloofde [zoon] van Abraham is, dit is met de zonen van Abraham, werkelijk als broer van Izaäk'.¹⁴ Zo duidt Ambrosiaster de uitdrukking 'kinderen van de belofte' door hen die die belofte in geloof aannemen, zo nauw mogelijk aan Abraham en Izaäk te binden.

De eerste Pauluscommentator duidt Jacob en Ezau bewust typologisch. Ze zijn 'geboren... als types van twee volken, dat van de gelovigen en de ongelovigen, die verschillend zijn ook als ze uit één voortkomen'.¹⁵ Elk van deze individuen staat voor een heel volk (*populus*). 'Eén persoon staat voor een heel volk, niet door lichamelijke overdracht, maar door een gemeenschappelijk doel, omdat ook van Jacobs zonen gezegd wordt dat zij uit Ezau slecht geworden zijn en over Ezau [dat zonen van hem] gelovigen en door God geliefden zijn'.¹⁶ Op dit punt in zijn uitleg gekomen, namelijk bij Rom. 9:10, concludeert Ambrosiaster: 'Want dat uit Jacob velen slecht zijn, lijdt geen twijfel. Want alle Joden, gelovig of niet, hebben in hem hun oorsprong. En dat er uit Ezau goede en gelovige mensen zijn, bewijst Job, die uit de zonen van Ezau is, de vijfde vanaf Abraham, dat is de kleinzoon van Ezau'.¹⁷

Wat de systematisch-theologische grondgedachten van Ambrosiaster betreft valt op dat Gods *praescientia* (vanuit Rom. 8:29-30) een belangrijk uitgangspunt is. Een belangrijke gedachte om Gods besluit op basis van zijn voorkennis te begrijpen is bij Ambrosiaster: God kiest op grond van zijn voorkennis, maar Hij oordeelt op basis van zijn gerechtigheid (over de actuele daden van mensen). Zo houdt hij staande dat er bij God geen aanzien des persoons is. Bij Rom. 8:29 had Ambrosiaster geschreven dat Saul en Judas tijdelijk zijn gekozen, niet op grond van voorkennis maar op grond van gerechtigheid. Dat 'kiezen' was beperkt omdat zij die lijken te geloven maar niet volharden in het geloof door God verkozen zijn.¹⁸

Ambrosiaster schrijft prachtig over Christus als de eigenlijke beloofde zoon. Dan is de mens die de wet vervult degene die van de wet van Mozes komt tot het geloof in Christus.¹⁹ Zo komt deze eerste Latijnse commentator bij Romeinen 11 en dus bij Paulus' vraag of God zijn volk verworpen heeft. Ambrosiaster schrijft dat Paulus zichzelf als voorbeeld gebruikt om te demonstreren 'dat het deel van Israël gered is, waarvan God tevoren wist dat het gered zou worden, of dat tot op heden (*adhuc*) nog kan worden; en dat het andere deel van Israël vanwege het ongeloofsjuk voor de ondergang bestemd'.²⁰ In Paulus' dagen waren er

13 Gebruikte editie van het Ambrosiaster in: *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 81/1: Ambrosiastri qui dicitur commentarius in Epistulas paulinas. Pars prima: In epistulam ad Romanos*, H.J. Vogels (red.) (Wenen: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1966), 304. Voortaan: CSEL.

14 CSEL 81/1, 308 r.14-19.

15 CSEL 81/1, 311, r.20v.

16 CSEL 81/1, 311, r.24-312, r.2.

17 CSEL 81/1, 312, r.2-5.

18 CSEL 81/1, 290, r.9-10; vgl. p. 291, r.7-8.

19 CSEL 81/1, 337v, r.25-26.

20 CSEL 81/1, 362-363, r.2-5.

immers 'niet weinigen uit de Joden' die in Christus geloofden. Wanneer Ambrosiaster over de genade die God vrijelijk schenkt (Rom. 11:6), schrijft, komt hij dichtbij het sola gratia. 'Het is zonneklaar dat genade een gave van God is. Niet als verplichte beloning van werken, maar uit belangeloze drijfveer met tussenkomst van barmhartigheid geschonken'.²¹

Opvallend is dat Ambrosiaster Paulus' waarschuwing aan christenen uit de volken (Rom. 11:23) actualiseert: 'Dit wetend zullen heidenchristenen de Joden niet beledigen, in de zekerheid (*certi*) dat de ontferming Gods voor hen – als voor gevallenen – gereserveerd is'.²² Daarbij is het niet onbelangrijk te vermelden dat Ambrosiaster twee soorten verblinding onderscheidt (bij Rom. 11:8-9). De eerste soort *excaecitati* zijn het voorgoed en zij kunnen niet gered worden, zoals zij die de Verlosser tegenspraken. Het tweede type verblinde is iemand die 'hoewel hij de gerechtigheden van de wet volgt, de gerechtigheid van Christus niet ontvangt. Hoewel hij niet door de naijver van een kwade wil zo handelt, maar door misleide navolging van de overlevering van de vaders, is hij voor een tijd verblind', maar kan wel gered worden.²³

Wat tenslotte aan de uitleg van Ambrosiaster opvalt, is dat hij geen bijzondere aandacht schenkt aan Rom. 11:25v. Hij benadrukt slechts: 'Hoe zwaar de Joden ook gezondigd hebben door de gave Gods te verwerpen en zo de dood waardig, toch – omdat zij kinderen van goede mensen zijn, van wie zij de voorrechten en met recht van God veel weldaden ontvangen hebben – zullen zij met vreugde ontvangen worden wanneer zij terugkeren tot het geloof, omdat de liefde Gods in hen aangewakkerd wordt door de herinnering van de vaders'.²⁴

Ambrosiaster verraadt niet hoe en waar hij de Joden als gemeenschap ontmoette, maar hij waarschuwt zijn lezers in Rome concreet tegen het kwaadspreken en herinnert hen aan Gods belofte, zoals die ook voor kinderen van Abraham, Izaäk en Jacob 'tot op heden' werkzaam is.

5. Augustinus

Aurelius Augustinus begon met de uitleg van de Romeinenbrief in het jaar 392 toen hij priester werd en begint te preken.²⁵ Het bleef bij een begin, maar twee jaar later ondernam hij zijn *Uitleg van sommige proposities uit de brief van de apostel aan de Romeinen*.²⁶ De titel maakt duidelijk dat we hier niet zozeer tekstuitleg als wel systematisch-theologische analyse mogen verwachten. Augustinus heeft geen bijzondere belangstelling voor het Joodse volk als zodanig. In dit werk volgt hij nog de positie van Ambrosiaster inzake de *praescientia Dei*. Hij zou daarmee breken tijdens het schrijven van zijn antwoord aan Simplicianus in een geconcentreerde uitleg van Romeinen 9.²⁷ Wat Augustinus van het Joodse volk verwacht

21 CSEL 81/1, 364-365, r.7-10.

22 CSEL 81/1, 380, r.2-3; 381, r.5-7.

23 CSEL 81/1, 368, r.17-20; 369, r.26-29.

24 CSEL 81/1, 384, r.18-23; 385, r.16-21.

25 Augustinus, *Epistolae ad Romanos inchoata expositio*, in: CSEL 84, 145-181.

26 Augustinus, *Expositio quarundum propositionum ex epistula apostoli ad Romanos*, CSEL 84, 3-52; Latijnse tekst ook in: *Propositions from the Epistle to the Romans / Unfinished Commentary on the Epistle to the Romans*, ed. Paula Fredriksen Landes (Chico: Scholars Press, 1982). Cf. *Retract.* I/23 (CCSL 57, 66-70).

27 Zie Erik A. de Boer, 'Augustine on Election: the Birth of an Article of Faith', in *Acta Theologica*

komt uit in zijn uitleg van Romeinen 9:6-7 ('Alleen de nakomelingen van Isaak zullen gelden als jouw nageslacht'). Dit godswoord drukt uit 'dat namelijk door hem zij uit het volk van de Joden onder het zaad gerekend worden die in de Heer geloofd hebben'.²⁸

In de *Expositio* van 394 gaat hij aan Romeinen 11 verder voorbij. Wel is vaker in zijn werk de gedachte te vinden dat ook Israël uiteindelijk gered zal worden, en wel in verbinding met het optreden van de profeet Elia. 'Dat door deze Elia op het einde van de tijd vóór het oordeel de wet aan de Joden zal worden uitgelegd en dat zij dan in de ware Christus, in onze Christus zullen geloven, is iets waarover onder de gelovigen heel veel wordt gesproken en gedacht'.²⁹ Omdat we van Augustinus geen omvattende uitleg van Romeinen 9, 10 én 11 hebben, beperken we de bespreking en stappen over op de tijdgenoot tegen wiens gedachten hij zijn predestinatieleer ontwikkelde.

6. Pelagius

De Britse monnik Pelagius heeft aan het begin van de vijfde eeuw in Rome zijn *Expositiones XIII epistularum Pauli* gegeven.³⁰ Deze collectie exegetische aantekeningen werd door Augustinus aan Hilarius toegeschreven. Het bleef bewaard onder de naam van Hieronymus. Desiderius Erasmus gaf het werk uit in het laatste deel van de werken van (Ps-)Hieronymus. Bij Rom. 9:5 onderstreept Pelagius tegenover het Manicheïsme, Photinus en Arius dat Christus uit de Joden 'is, en wel uit de Joden alleen'.³¹ Er is weinig aandacht voor het Joodse volk als zodanig.

Het dogmatisch accent dat Gods 'voorbesteden' hetzelfde is als zijn 'tevorens kennen'³² klinkt keer op keer door. Naar aanleiding van Esau en Jacob schrijft Pelagius 'dat Gods voornemen in het kiezen van goede mensen en het afwijzen van kwaden al in zijn voorkennis berustte. Zo heeft Hij nu dan ook uit de volken hen uitgekozen van wie Hij tevoren wist dat zij zouden geloven en uit Israël hen verworpen de toekomstige ongelovigen'.³³ Dat deze voorkennis niet gelijk staat aan voorbestemming blijkt uit een zin als: 'De voorkennis Gods bevat geen vooroordeel tegen de zondaar als deze zich heeft willen bekeren.'

Er is één punt in de uitleg van Rom. 11:25-26 dat bij Pelagius opvalt. Bij het citaat dat Paulus uit Jesaja geeft ('Hij zal als bevrijder naar Sion komen', 59:20) merkt hij op dat sommigen dit alles als toekomstig beschouwen. Denkt hij hierbij aan het chiliasme zoals dat in de vroege

2012/2, 52-71

28 *Augustine on Romans*, 40 r.1-3.

29 Augustinus, *De civitate Dei* XX.29 (vertaling Gerard Wijdeveld). Vgl. Wessel H. ten Boom, *Profetisch tegood. De Joden in Augustinus' De civitate Dei* (Kampen: Kok, 2002), 239-244; Karl Hermann Schelkle, *Paulus Lehrer der Väter. Die altkirchliche Auslegung von Römer 1-11* (Düsseldorf: Patmos-Verlag, 1956), 402.

30 [Pelagius], *Expositiones XIII epistularum Pauli*, in: *Patrologiae cursus completus. Series Latina. Supplementum I*, ed. A. Souter (Parijs: Éditions Garnier Frères, 1959). Afgekort als PLS. Vgl. Alexander Souter, *The Earliest Latin Commentaries on the Epistles of St. Paul* (Oxford: Clarendon Press, 1927 = 1999), 205-230.

31 PLS 1, 1152. Hij volgt hier Ambrosiaster. Vgl. *Pelagius' Commentary on St. Paul's Epistle to the Romans*, Theodore de Bruyn (ed.) (Oxford: Clarendon Press, 1993), 115.

32 PLS 1, 1149v: Praedestinare idem est quod praescire.

33 PLS 1, 1153.

kerk voorkwam? Deze uitleggers moet men volgens Pelagius antwoorden ‘dat dit getuigenis “Hij zal komen uit Sion die uitrukt [de zonden van] Israël” toe op heden toekomstig is, en dat Christus weer zal komen om te bevrijden. En als zij nu door God – en niet door zichzelf – tijdelijk verblind zijn, wat zal dan met hen gebeuren wie slechts als niet-gelovigen te gronde gaan?’³⁴ Kortom, zonder Christus en de daad van geloof in Hem is er geen redding.

7. Glossa ordinaria

In de Karolingische tijd werd de commentaar voltooid waarin de bijbeluitleg van de kerkvaders doorgegeven werd. De eindredactie van de *Glossa ordinaria* op de brieven van Paulus wordt toegeschreven aan Anselmus van Laon. De hoofdtekst lijkt een verkorte versie van Petrus Lombardus’ *Collectanea in omnes divi Pauli apostoli epistolas* (St. Victor in Parijs, 1140).³⁵ We komen daarnaast ook aanhalingen uit Ambrosiaster en Origenes (-Rufinus) tegen. Observaties over de Joden als volk in het heden vinden we niet.

Wel is er een opvallende uitspraak bij Romeinen 11:11, waar Paulus over de redding van de heidenen en de jaloesheid van Israël spreekt. Daar heeft de *Glossa ordinaria* het volgende commentaar: ‘Dit [jaloes worden] gebeurde dikwijls en het zal nog rijker gebeuren bij het eind van de tijd (*in fine saeculi*), wanneer de Joden de christenen zullen volgen in het geloof in Christus. Dan immers zal Mozes’ hand teruggeroepen worden in zijn boezem [Ex 4:7]; dan zal onze Mozes terugkeren tot zijn moeder en tot zijn broeders [Ex 4:18].’³⁶ Het is mij niet bekend waar deze christologische duiding van Mozes op teruggaat. Duidelijk is wel dat deze eschatologische verwachting rechtstreeks uit de *Collectanea* van Lombardus aangehaald is.³⁷

Bij Romeinen 11:25 zegt de interlineaire glosse: ‘De Israëlieten zullen ook werkelijk geënt worden, zowel intussen sommigen als tenslotte de volheid’. De glossator voegt toe: ‘En ik wil dat jullie dat weten’.³⁸ Bij vers 27: ‘Dit zal zijn aan het einde (*in fine*), wanneer de Joden bekeerd zullen worden door de prediking van Elia en Henoch’, met verwijzing naar Maleachi 4:5-6 (vgl. Luc 1:17).³⁹ Het motief van een optreden van vooral Elia, voorafgaand aan Christus’ weerkomst, is mogelijk wijder verspreid in de Middeleeuwen.

8. Jean Calvin

De invloed van Filippus Melanchthons uitleg van Romeinen is belangrijk zowel voor Calvijns eerste omwerking van de *Institutie* als voor zijn eigen commentaar op deze brief, beide in 1539 te Straatsburg gepubliceerd. Melanchthon ontleende de opbouw van zijn *Loci communes* immers aan de structuur van de Romeinenbrief. Dat leidde ertoe dat de tweede opzet (*secunda aetas*) van de *Loci* vanaf 1535 een hoofdstuk *de praedestinatione* kreeg (voor dat over het onderscheid tussen Oude en Nieuwe Testament). Dit roept de vraag op of

34 PLS 1, 1162.

35 Zie de inleiding van Michael Scott Woodward in: *The Glossa Ordinaria on Romans*, ed. Michael Scott Woodward [*Teams Commentary Series*] (Kalamazoo: Westminster University, 2011), IX.

36 *Biblorum sacrorum cum glossis ordinariis* (Venetië, 1603), deel VI: *Ad Romanos*, f. 146.

37 Petrus Lombardus’ *Collectanea in omnes divi Pauli apostoli epistolas*, in: *Patrologiae cursus completus. Series Latina prior* (Parijs, 1880), 1484. Afgekort als PL.

38 *Biblorum sacrorum cum glossis ordinariis*, vol. VI, 150: ‘Inserentur Iudaei et vere, quia et interim quidam et tandem plenitudo, et hoc volo vos scire’.

39 *Biblorum sacrorum cum glossis ordinariis*, vol. VI, 152.

Calvijn zijn behandeling van Romeinen 9-11 laat gaan over de leerstellige vragen van de predestinatie of dat hij vooral oog heeft voor Paulus' verkondiging ten aanzien van Israël.

Al in het zgn. *Argumentum*, waarin hij een eerste overzicht over het Bijbelboek geeft, blijkt het laatste. Het gaat wel degelijk over de Joden, 'de eerste wachters en erfgenamen van het verbond', zoals zij mogen heten, ook als zij in Paulus' dagen 'voor Christus terugschrokken (*abhorrere*)'.⁴⁰ Daarop laat de apostel zien dat er 'twee soorten kinderen van Abraham zijn', met Jacob en Esau als voorbeeld. 'Daarom roept hij ons terug tot de verkiezing Gods (*ad electionem Dei*), waarvan de hele kwestie onvermijdelijk afhankelijk geacht moet worden'. Zo blijkt dan ook het verbond van de HERE van kracht te blijven 'ook bij het nageslacht van Abraham naar het vlees', maar dan bij hen 'die de Heer door vrije keuze voorbestemd heeft'. Tenslotte richt de apostel zich tot de heidenen om hen voor hoogmoed te bewaren 'omdat door het geloof van de heidenen eindelijk (*tandem*) de Joden tot navolging uitgedaagd moeten worden, opdat de Here zo zijn gehele Israël weer verzameld' (*ut ita Dominus totum Israelem suum recolligat*).⁴¹ We zien Calvijn in het *Argumentum* lichtvoetig door de Bijbeltekst heenlopen en aanhalen wat hij de hoofdzaak vindt.

Zijn er na deze inleiding nog verrassingen in Calvijns uitleg te verwachten? In de eerste plaats dat de jonge commentator het ongeloof van de Joden als een *offensio* of *scandalum*, een aanstoot beschouwt.⁴² Dat is één van de trefwoorden ('loci communes') waaronder de Bijbellezer materiaal verzameld voor systematische behandeling. Het gaat er niet om dat de ongelovige Joden zelf een *scandalum* zijn (want in Bijbelse zin is Christus zelf dat). Nee, het feit dat zij tegen de verwachting in de Jezus die Paulus preekte, niet als de beloofde Messias beschouwen, is een blokkade op de weg naar het geloof en die blokkade moet bestreden worden. De vraag komt immers op: staat Gods belofte nu wel of niet vast en is Jezus nu wel of niet de Christus? Ik hecht eraan dit als eerste opvallend punt bij Calvijn te noemen, omdat hij niet met een negatief oordeel over het Joodse volk start. Integendeel, hij onderstreept in dit verband hoe Paulus het *scandalum* aanspreekt terwijl hij 'zich matigt inzake alle bitterheid jegens de Joden'.⁴³

Een volgend punt dat mij in Calvijns uitleg van Romeinen 9-11 treft is dat hij hier dezelfde voorkeurswoorden gebruikt die ook in zijn verkiezingsleer opvallen. Of beter andersom gezegd, dat de voorkeurswoorden van Calvijns verkiezingsleer aan de verkiezing van Israël ontleend zijn. Bij de sluiting van Gods verbond met Israël gaat het om de aanneming (*adoptio*), die vrij is (*gratuita*) en die in God alleen en niet in mensen gegrond is. Daarom is die adoptie, zegt hij bij Rom. 11:1, 'sterk en onaantastbaar, hoe de ongelovigheid van mensen ook samenspannt om haar ongedaan te maken'. Dat is Calvijns lievelingswoord als hij over het goddelijk geheim van verkiezing spreekt: het is de adoptie tot volk, tot de gezamenlijkheid van kinderen die via Gods echte Zoon loopt. Dit is het antwoord op het gerezen *scandalum*, de hindernis op de weg tot geloof. Paulus vervolgt met zichzelf als voorbeeld te noemen. 'Hij was immers zelf vanaf het allereerste begin een Israëliet, niet een proseliet of iemand die recent in het staatsbestel van Israël was opgenomen' (zoals Calvijn het bij Ps.-Hieronymus/Pelagius of in de Glossa ordinaria heeft kunnen lezen). Paulus wil in alle opzichten als echte Israëliet beschouwd worden om daarmee aan te tonen dat Gods genade nog op Israël bleef rusten.

40 *Ioannis Calvini opera omnia deo recognita at adnotatione critica instructa notisque illustrata, Series II: Opera exegetica Veteris et Novi Testamenti, vol. XIII: Commentarius in epistolam Pauli ad Romanos*, T.H.L. Parker – D.C. Parker (red.) (Genève: Librairie Droz, 1999), 10. Afgekort als: COR II/XIII.

41 COR II/XIII, 11.

42 COR II/XIII, 186 r.10, 32.

43 COR II/XIII, 186. Ook noteert Calvijn dat Paulus 'ex abrupto' tot het thema van het ongeloof van de Joden overgaat, 'zodat men geen enkele samenhang ziet tussen dit betoog en het verband waarin het voorkomt' (r. 21v).

In het vervolg spreekt Calvijn wel over een algemene verstoting (*generalis reiectio*) van het 'zichtbare volkslichaam', maar dat is niet hetzelfde als een algehele verstoting. De effecten van de adoptie werden immers niet in de kinderen naar het vlees zichtbaar, omdat de geheime verkiezing voorafgaat. De *arcana electio* voorkomt de totale verstoting. 'God immers heeft een manier, voor zichzelf niet moeilijk maar voor ons verborgen, om zijn uitverkorenen op wonderlijke wijze te bewaren wanneer alles verloren schijnt'.⁴⁴ De 'rest' waarvan Paulus in Romeinen 11:5 spreekt, getuigt dat de verkiezing Gods onveranderlijk is. In alle vertwijfeling 'roept God ons terug tot de verkiezing, opdat wij zullen leren om vol eerbied te rusten in zijn verborgen raad.'

Calvijn staat meer dan zijn voorgangers stil bij de aard van Romeinen 11, vers 25. Paulus 'wil met deze korte en duidelijke uitspraak de behandeling van dit zeer ingewikkelde onderwerp besluiten'. Paulus' doel is de hoogmoed van de heidenen tegen te spreken. Dat is nodig, opnieuw, vanwege het *scandalum* voor de zwakken die aan de zaligheid voor Israël zouden wanhopen. Die vermaning is ook voor ons vandaag nuttig 'opdat wij mogen weten dat de zaligheid van het overgebleven getal, dat de Here ten laatste tot zich vergaderen zal, als met zijn zegelring verzegeld (*quasi annulo obsignatum*) en verborgen is'. De wijze van de bekering noemt Paulus een 'verborgenheid' (*mysterii nomen*), omdat het geen gewone of algemeen gebruikelijke werkwijze zal zijn.

Nu lijkt Calvijn ervan uit te gaan dat Romeinen 11, vers 26, niet over Israël als volk gaat. Hij schrijft immers: 'Velen verstaan dit van het Joodse volk ...', maar 'ik breid de naam Israël uit tot het gehele volk van God, in deze zin: wanneer de heidenen zullen zijn ingegaan, zullen ook de Joden uit de afvalligheid tot de gehoorzaamheid des geloofs terugkeren, en zo zal de zaligheid van het gehele Israël Gods [vgl. Gal 6:1], dat uit beide groepen moest worden verzameld, voltooid worden; op zulk een wijze echter dat de Joden de eerste plaats innemen, daar dezen in het huisgezin van God als het ware de eerstgeborenen zijn'. Dat laatste onderstreept Paulus met de verwijzing naar Jesaja (59:20, 'alleen het eerste deel daarvan'), 'namelijk dat de kinderen van Abraham deel hebben aan de verlossing'.⁴⁵

Toch wees hij eerst een exegese van '*Atque ita universus Israel' af*. 'Velen nemen dit als van het Joodse volk gezegd, alsof Paulus zei dat de godsdienst nog altijd in haar als vroeger hersteld moest worden'. Daarbij wijzen de editoren van Calvijns commentaar, zij het als laatste, naar Lombardus, *Collectanea* (PL 191, 1439).

Kortom, Calvijn legt de Schrift in Romeinen 9-11 zorgvuldig uit. Israëls ongelof belicht hij vooral vanuit de historische situatie van de afwijzing van Jezus als Messias in Paulus' dagen. Calvijn plaatst Paulus' betoog in het kader van de *scandala*, zodat struikelblokken op de weg van het geloof worden weggenomen. In dit vroege werk valt op dat de taal van de verkiezingsleer door de beelden van Gods omgang met Israël gepaald zijn (*adoptio*). Wanneer hij Israël breed opvat en er ook de christenen uit de volken insluit, blijft het besef dat de Joden in Gods huisgezin de eerstgeborenen zijn. Calvijn lijkt geen bijzondere verwachting te koesteren ten aanzien van het Joodse volk en haar religie als collectief en had daar (als niet-Hebraïst) misschien nauwelijks een concreet beeld van.

9. Primary Sources

Augustinus, Augustine on Romans: Propositions from the Epistle to the Romans, unfinished Commentary on the Epistle to the Romans, ed. Paula Fredriksen Landes (Chico: Scholars Press, 1982).

⁴⁴ COR II/XIII, 233 r.26-28. Vertaling hier volgens Calvijn, J., *Uitlegging van de zendbrief aan de Romeinen*, vert. J.D. de Groot (Amsterdam: Van Bottenburg, 1950), 342.

⁴⁵ COR II/XIII, 248 r.1-3.

- Augustinus, De civitate Dei, vert. G. Wijdeveld (Baarn: Ambo, 1984).*
- Augustinus, Epistolae ad Romanos inchoata expositio, CSEL 84, 145-181.*
- Augustinus, Expositio quarundum propositionum ex epistula apostoli ad Romanos, CSEL 84, 3-52.*
- Bibliorum sacrorum cum glossis ordinariis (Venezia, 1603), Tomus VI: Ad Romanos.*
- Calvijn, J. Uitlegging van de zendbrief aan de Romeinen, vert. J.D. de Groot (Amsterdam: Van Bottenburg, 1950).*
- Ioannis Calvini opera omnia deo recognita at adnotatione critica instructa notisque illustrata, Series II: Opera exegetica Veteris et Novi Testamenti, vol. XIII: Commentarius in epistolam Pauli ad Romanos, T.H.L. Parker & D.C. Parker (ed.) (Genève: Librairie Droz, 1999). (= COR XIII.)*
- Pelagius, 'Expositiones XIII epistularum Pauli', in: Patrologiae cursus completus. Series Latina. Supplementum I, ed. A. Souter (Paris: Éditions Garnier Frères, 1959).*
- Pelagius, Pelagius' Commentary on St. Paul's Epistle to the Romans, ed. Theodore de Bruyn (Oxford: Clarendon Press, 1993).*
- Lombardus, P. 'Petrus Lombardus' Collectanea in omnes divi Pauli apostoli epistolas', in: Patrologiae cursus completus. Series Latina prior (Paris, 1880).*
- Vogels, H.J. (ed.), Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 81/1: Ambrosiastri qui dicitur commentarius in Epistulas paulinas. Pars prima: In epistulam ad Romanos (Wien: Hoelder-Pichler-Tempsky, 1966).*

10. Secondary Sources

- Austin, K. From Judaism to Calvinism: the Life and Writing of Immanuel Tremmelius (c.1510-1580) [St. Andrews Studies in Reformation History] (Aldershot: Ashgate, 2007).
- Bray, G.L., in: Ancient Christian Texts. Commentaries on Romans and 1-2 Corinthians. Ambrosiaster, ed. G.L. Bray (Downers' Grove Il: InterVarsity Press, 2009).
- De Boer, E.A. 'Augustine on Election: the Birth of an Article of Faith', in Acta Theologica 2012/2, 52-71.
- De Greef, W. Van één stam. Calvijn over Joden en Christenen in de context van de late Middeleeuwen (Delft: Uitgeverij Eburon, 2012).
- Detmers, A. Reformation und Judentum. Israel-Lehren und Einstellungen zum Judentum von Luther bis zum frühen Calvin [Judentum und Christentum Bd. 7] (Stuttgart / Berlin / Köln: Verlag W. Kohlhammer, 2001).
- Hammond Bammel, C.P. (ed.), Der Römerbriefkommentar des Origenes. Kritische Ausgabe der Übersetzung Rufins. Band 3: Buch 7-10 (Freiburg: Verlag Herder, 1998).
- Kannengiesser, C. Handbook of Patristic Exegesis. The Bible in Ancient Christianity [The Bible in Ancient Christianity 1] (Leiden / Boston: Brill, 2006).
- Schelkle, K.H. Paulus, Lehrer der Väter. Die altkirchliche Auslegung von Römer 1-11 (Düsseldorf: Patmos-Verlag, 1956).
- Souter, A. The Earliest Latin Commentaries on the Epistles of St. Paul (Oxford: Clarendon Press, 1927 = 1999).
- Ten Boom, W.H. Profetisch tegood. De Joden in Augustinus' De civitate Dei (Kampen: Kok, 2002).
- Woodward, M.S., in: The Glossa Ordinaria on Romans, ed. M.S. Woodward [Teams Commentary Series] (Kalamazoo: Westminster University, 2011).